

Urszula Kluczyńska

Początki i rozwój socjologicznych studiów nad mężczyznami i męskosciami¹

Początki socjologicznych studiów nad mężczyznami i męskosciami na świecie

Stephen Whitehead i Frank Barrett (2001) wskazują, że początki socjologicznych analiz męskości w Stanach Zjednoczonych sięgają lat pięćdziesiątych XX wieku, jednak częściej datuje się je na lata siedemdziesiąte, kiedy to w USA i Europie Zachodniej rozpoczęto dyskusje nad męskością w wyniku działań ruchu kobiet i refleksji drugiej fali feminizmu. Pionierzy studiów nad mężczyznami i męskosciami, m.in. Harry Brod (1987), uważali się za kontynuatorów myśli feministycznej, a celem ich badań było pogłębienie analiz nad specyfiką męskich doświadczeń zanurzonych w społeczno-kulturowych i historycznych kontekstach.

Studia męskie miały stać się uzupełnieniem studiów kobiecych i podjąć pytania o historię codziennego życia mężczyzn. Ich celem nie było jednak ani pisanie historii, która byłaby historią mężczyzn traktowanych jako istoty „neutralne” płciowo (Szczepaniak 2010), ani zawłaszczenie kobiecej historii, ale zauważenie, że mężczyźni wspierają kobiety, walczą o ich prawa i mogą być profeministami². W rozwoju studiów na tym obszarze można wyróżnić pewne okresy, które odzwierciedlały zmiany w sposobie myślenia o męskości/męskościach i mężczyznach.

Pierwsza fala studiów nad mężczyznami i męskosciami koncentrowała się wokół krytyki ról płciowych, problematyki męskiej roli oraz jej kosztów. Deborah David

1 Rozdział opublikowany został wcześniej jako artykuł: U. Kluczyńska (2018), *Socjologiczne studia nad mężczyznami i męskosciami w Polsce. Obszary, perspektywy, teorie*, „Wielogłos”, nr 37(3), s. 1–20. <https://doi.org/10.4467/2084395XWI.18.026.10190>

2 Sylwetki zachodnich profeministów zostały opisane bardziej szczegółowo w książce Michaela Kimmella i Thomasa E. Mosmillera (1992). Na gruncie polskim wątek ten jest eksplorowany przez Macieja Dudę (2017) i Mateusza Skuchę (2015a, 2015b, 2016a, 2016b).

i Robert Brannon (1976) opisywali męską rolę przez cztery reguły: *no sissy staff, be a big wheel, be a sturdy oak, give'em hell* (nie bądź miękki, bądź ważny, bądź twardy jak skała, niech się odpieprzą). Męska rola łączona była zatem z dystansowaniem się wobec kobiecości, brakiem emocjonalności, przypisywanej wyłącznie kobietom, a także z przymusem odniesienia sukcesu, rywalizacją i dążeniem do kontroli rzeczywistości oraz sankcjonowaniem agresji.

Krytykę teorii ról płciowych podjął Joseph Pleck (1981), a także Tim Carrigan, Raewyn Connell i John Lee (1987), którzy podkreślali, że „męska rola” to daleko idące uproszczenie, albowiem niemożliwe jest wyizolowanie roli, która konstruuje męskość.

Na drugi – datowany na lata osiemdziesiąte – etap rozwoju studiów nad mężczyznami i męskosciami miały wpływ dwa podejścia, które w sposób istotny zróżnicowały zachodnie studia. Wyłonił się nurt profeministyczny, oparty na założeniach trzeciej fali feminizmu i przyjmujący perspektywę konstruktywistyczną. Wówczas skoncentrowano się na analizie sytuacji mężczyzn jako ojców oraz zjawisku męskiej dominacji, podważaniu heteroseksizmu i ukazywaniu nierówności związanych z płcią (Whitehead 2001).

Z kolei drugi nurt tego etapu związany był ze zjawiskiem określonym mianem *backlash* (Faludi 2013), czyli ideą odwrótu od feminizmu i przekonania, że zaszedł on za daleko i szkodzi kobietom. Przyjęto tu esencjalistyczną perspektywę opisu płci, odwoływano się do „naturalnych” różnic płciowych i wartości tradycyjnej męskości³. Kluczowym konceptem w opisie relacji władzy między kobietami i mężczyznami, ale również między mężczyznami, stała się teoria męskości hegemonicznej Raewyn Connell (1995).

Kolejny etap rozwoju studiów nad mężczyznami i męskosciami, który można datować od roku dwutysięcznego, był związany z wpływem feministycznego poststrukturalizmu i teorii postmodernistycznych, a co za tym idzie – z krytyką dominującej dotąd perspektywy badawczej. Analizom poddano przede wszystkim sposób, w jaki tożsamość mężczyzn jest uprawomocniana przez dominujące dyskursywne praktyki, związek pracy tożsamościowej z władzą i oporem w kontekście genderowym oraz okoliczności konstruowania i negocjowania podmiotu w dyskursie (Whitehead 2001). Teoria męskości hegemonicznej została poddana krytyce i podjęto próby wyjścia poza nią w studiach nad mężczyznami i męskosciami. Nowa generacja

3 Opis potrzeby powrotu do tradycyjnej męskości znajdziemy w książce Roberta Bly'ego (2004). Autor, wykorzystując baśń braci Grimm, dowodzi, że mężczyźni „zmiękli” i stracili kontakt ze swoją męskością, czego główne przyczyny to zanik rytuału inicjacyjnego we współczesnym społeczeństwie i osłabienie kontaktu między ojcem i synem oraz dorosłymi mężczyznami, którzy mogli nauczyć „prawdziwej męskości”, wskazać drogę do jej osiągnięcia, być wzorcami i autorytetami. Wśród kluczowych założeń znajdowało się przekonanie o konieczności oderwania się od kobiecości. Dostrzec tu można, iż poszukiwanie „głębokiej męskości” stanowi reprodukcję tradycyjnych norm męskości i kobiecości. To nostalgia za minioną pewnością i stabilnością oraz władzą (por. Kimmel, Kaufman 2004). Jest to przykład – popularnego w polskich analizach – podejścia mówiącego o „kryzysie męskości”.

badaczek i badaczy, która nie była osadzona w ramach lat osiemdziesiątych, podkreśliła potrzebę wykorzystania w badaniach potencjału teorii *queer*, teorii dyskursu, postkolonializmu czy interseksjonalności (Hearn 2012).

Zmiana sposobu myślenia o męskościach wiąże się z uwzględnieniem istnienia alternatywnych męskości funkcjonujących w horyzontalnym porządku. Przykładem tej perspektywy są badania męskości inkluzywnej Erica Andersona (2009) czy badania nad męskością opiekuńczymi (Hanlon 2012; Elliott 2016).

Kłopotliwa terminologia

Terminologia stosowana w studiach nad mężczyznami i męskością jest zdominowana przez język angielski. Krzysztof Kłosiński (2015) podkreśla, że studia te w języku angielskim nie mają jednolitej nomenklatury, a anglojęzyczne badaczki i badacze często w dość swobodny sposób korzystają z terminów, które wydają się kluczowe dla analizowanego obszaru. Odniosę się tu tylko do kilku wątków spośród problemów terminologicznych szeroko omawianych przez Kłosińskiego.

W języku polskim w kontekście opisywanych studiów mówimy o mężczyznach, męskości i męskościach. Męskość jest też określeniem, które potocznie odnosi się do sfery seksualnej mężczyzny. W anglojęzycznej literaturze terminy *masculinity* i *manhood* tłumaczymy jako męskość, choć w przypadku tego drugiego nie występuje liczba mnoga i dlatego gdy mowa o męskościach – wprowadza się formę *masculinities*.

W anglojęzycznej literaturze przedmiotu zwykle stosowany jest termin *masculinity* jako jednoznacznie nieesencjalistyczny, jednak – jak zauważa Kłosiński – Michael Kimmel stosuje zarówno określenie *masculinity*, jak i *manhood*, wykorzystuje też częściej liczbę mnogą, zaś w liczbie pojedynczej wprowadza *crisis of masculinity* (podejrzewam, że może być to związane z esencjalistycznym podejściem do męskości jako jedynej słusznej wersji, która znalazła się w kryzysie). Terminu *masculinities* Kimmel używa w liczbie mnogiej do opisu męskości w kontekście etnicznym (np. *Japanese masculinities*) i odmian genderowych (np. *gay masculinities*), po liczbę pojedynczą sięga przedstawiając właściwości strukturalne (Duda 2019) (np. *hegemonic masculinity*), za to o męskości kobiecej pisze jako o elemencie strukturalnym, czyli *female masculinity*. Z kolei Steven Whitehead (2001) wykorzystuje termin *manhood* jako synonim *boyhood*, zaś Jeff Hearn definiuje *masculinity* przez użycie słów *manhood* i *manliness*, które można przetłumaczyć na język polski jako męskość (Kłosiński 2015).

Kolejną kwestią terminologiczną jest stosowana nazwa studiów: *men's studies*, *critical studies on men and masculinities*, a także *male studies*. W literaturoznawczych analizach najczęściej stosuje się określenie *men's studies*, czyli studia męskie. W socjologicznej perspektywie odchodzi się od tego terminu, głównie ze względu na obawę przed błędnym zrozumieniem podejścia do analiz. Wyodrębniły się bowiem *male studies*, które również można by tłumaczyć jako studia męskie, ale które bazują na tradycyjnym wyobrażeniu męskości (por. Wojnicka, Ciaputa 2011b).

„Studia męskie” stały się więc zbyt pojemną kategorią. Odróżnienie perspektyw jest możliwe przez precyzyjne określenie podejścia opisanego w nazwie realizowanych studiów i dlatego profeministycznie zorientowane badaczki i badacze zaproponowali zastąpienie pojęcia, zbyt, ich zdaniem, ogólnego, terminem precyzyjniejszym. Mówiąc o krytycznych studiach nad mężczyznami i męskością (*critical studies on men and masculinities*), chcą oni podkreślić, że subdyscyplina ta ukształtowała się „na skutek wielu rodzajów krytyki – przede wszystkim feministycznej, ale także ze strony przedstawicieli naukowej perspektywy gejowsko-lesbijskiej, oraz jako odpowiedź samych mężczyzn, zwłaszcza mężczyzn profeministów, na feminizm i debaty dotyczące relacji genderowych” (Hearn 2004).

Początki socjologicznych studiów nad mężczyznami i męskością w Polsce

Przytoczona powyżej periodyzacja studiów nad mężczyznami i męskością odnosi się do specyfiki zachodnich badań, gdzie wyłonienie się refleksji nad mężczyznami i męskością było efektem rozwoju myśli feministycznej.

Rozwój studiów nad mężczyznami i męskością w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej jest ściśle związany z profeministycznymi ruchami męskimi (Kimmel 1995; Śmietana 2006). Na Zachodzie są one od dawna bardzo widoczne. W Polsce społeczne ruchy mężczyzn mają krótszą historię, co wpływa na ich nikłą rozpoznawalność. Są one mocno zróżnicowane, słabo zorganizowane, charakteryzują się lokalną specyfiką i mają niewielki wpływ na społeczne zmiany (Wojnicka, Struzik 2011; Wojnicka 2013). Jest to zatem istotny czynnik modyfikujący specyfikę rozwoju polskich studiów nad mężczyznami i męskością.

Polskie refleksje nad płcią nie wpisują się w chronologię myśli zachodniej. Warto jednak prześledzić powstanie polskich studiów nad mężczyznami w kontekście polskiego feminizmu, który pojawia się po transformacji polityczno-ekonomicznej (Graff 2007), ale związany jest ze specyficzną konstrukcją płci wytworzoną przez socjalizm. Jednym z jego głównych oficjalnych założeń była równość: „kobiety w socjalizmie, w kontekście dostępu do rynku pracy, wykształcenia, możliwości udziału w życiu społeczno-politycznym, a także udogodnień w opiece nad dziećmi, osiągnęły status społeczny (przynajmniej formalnie) równy mężczyznom” (Baer 2014: 291–292).

Jak sugeruje Barbara Kwaśny (2009: 10), ze względu na różnice w rozwoju polskiej myśli feministycznej, nad Wisłą nie doszło do rozwoju studiów nad mężczyznami i męskością, gdyż miały one „szanse rozwinąć się tam, gdzie ruch feministyczny był na tyle znaczący, że uczynił dyskusyjnym takie pojęcia jak płeć, »kobiecość«, »kobieta«, »macierzyństwo«, a w konsekwencji, także takie kategorie jak »męskość«, »mężczyzna«, »ojcostwo«”.

Sytuacja nie zmieniła się natychmiast po roku 1989, gdyż postkomunistyczne koncepcje odbudowy państwa miały charakter patriarchalny i nacjonalistyczny, zawłaszczały kobiecie ciała i nie czyniły z kobiet aktywnych podmiotów politycznych

(Kwaśny 2009). Drastycznej zmiany nie przyniosły również lata dziewięćdziesiąte, kiedy to męskość nadal była traktowana jako kategoria bezproblemowa i w niewielkim zakresie poddawano ją refleksji naukowej. Pojawiały się wówczas pierwsze polskie publikacje dotyczące męskości, głównie w obszarze nauk psychologicznych (m.in. Mandal 1995; Miluska, Boski 1999) dotyczące przede wszystkim tematyki roli płciowej, procesu socjalizacji oraz różnic między kobietami i mężczyznami.

Koniec lat dziewięćdziesiątych przyniósł nieliczne artykuły dotyczące społecznych analiz męskości, przede wszystkim w pracach zbiorowych poświęconych tematyce studiów genderowych (m.in. Brach-Czaina 1997; Siemińska 1997; Arcimowicz 1998). Teksty dotyczące analiz męskości pojawiały się przy okazji analiz kobiecości⁴, zaś sama męskość długo nie wydawała się wartym uwagi obszarem badań (por. Kowalczyk 2002). Warto zaznaczyć, że kobiety nie tylko chętniej badają kwestie kobiecości, ale również problematyzują męskości. W polskiej refleksji socjologicznej dużo częściej to kobiety prowadzą badania w obrębie studiów nad mężczyznami i męskością i wydaje się, że mężczyźni nadal nie korzystają zbyt często z możliwości zabrania głosu w dyskusji.

Rozwój socjologicznych studiów nad mężczyznami i męskością w Polsce – obszary badawcze

Poniżej przybliżę obszary badawcze poruszane w obrębie polskich studiów nad mężczyznami i męskością z perspektywy socjologicznej. Odwołam się głównie do publikacji, które dały początek danej tematyce lub wniosły istotny wkład w jej rozwój, a także do tych, których autorki i autorzy świadomie lokują swoje analizy w obrębie socjologii męskości i odwołują się do teorii oraz koncepcji z tego obszaru. Jednocześnie chcę zaznaczyć, że poza poniższymi pozycjami można znaleźć artykuły na temat mężczyzn i męskości, które nie są wydawane w tematycznych monografiach i numerach czasopism, lecz pojawiają się na marginesie innych tematów oraz rozważań autorek i autorów.

Barbara Kwaśny (2009) podzieliła polskie publikacje dotyczące tematyki męskości na cztery kategorie. Do pierwszej z nich zaliczyła rozważania o charakterze ogólnym, teoretycznym, opisujące różne koncepcje dotyczące tematyki męskości. W drugiej kategorii umieściła analizy męskiej tożsamości w sztuce, filmie, teatrze, literaturze, prasie i reklamie. W trzeciej znalazły się analizy o wybranych grupach

4 Poza wymienionymi w dalszej części książki wskazać można bowiem szereg opracowań, zwłaszcza zbiorowych, które zaliczyć można do publikacji poruszających tematykę *gender studies*, gdzie mężczyźni i męskość stanowią element analizy w niewielkim zakresie i głównie w kontekście porównawczym. Wcześniejsze prace najczęściej odnoszą się do kwestii ról i stereotypów płciowych lub wprowadzają w rozważania o płci jako społecznym konstrukcie (Radkiewicz 2002, 2003, 2004; Durys, Ostrowska 2005; Kopciwicz 2005; Gryciuk, Kościńska 2007; Machaj, Suchocka 2009, 2011; Slany, Kowalska, Ślusarczyk 2011; Chudzińska-Dudzik, Durys 2014; Ruda-Grodzka i in. 2014).

współczesnych polskich mężczyzn. Do czwartej kategorii autorka zaliczyła publikacje historyczne – o męskości „dawnej”, oraz o męskości „dalekiej”, czyli wychodzące poza polski kontekst. Jak też słusznie zauważyła, niektóre spośród kategorii przenikają się. Ta klasyfikacja nadal może mieć zastosowanie, jednak ze względu na fakt, że w niniejszej książce opisuję analizy socjologicznych studiów nad mężczyznami, przedstawię obszary tematyczne, które zostały podjęte przez socjologicznie zorientowane akademickie i akademików.

Analizując tematykę badań w obrębie społecznych studiów nad mężczyznami i męskosciami można dostrzec zbieżność w rozwoju polskich i zachodnich studiów, choć w przypadku rodzimych realiów mamy do czynienia z opóźnieniem czasowym. Myślę tu przede wszystkim o tematyce męskiej roli płciowej i jej przemianach czy kryzysie męskości, a zatem wątkach, które pojawiały się wiele lat wcześniej w refleksji zachodniej, zaś w Polsce zaczęły być analizowane ponad dwadzieścia lat później i nadal poruszane są w nowszych pracach (m.in. Kowalik, Witkowski 2017).

Pierwsze kroki badaczek i badaczy w polskich społecznych analizach kierowane były przede wszystkim ku tematowi uczenia się męskości, roli męskiej i stereotypów genderowych; wątki te pojawiają się również w aktualnych analizach. Odwołując się do początków zachodnich studiów nad mężczyznami i męskosciami dostrzec można zatem pewną zbieżność tematyczną w początkowym okresie rozwoju rodzimych studiów.

Dyskusję nad męskością w polskim piśmiennictwie otworzyło popularne wówczas w anglojęzycznej literaturze (Horrocks 1994; MacInnes 1998; Clare 2000) założenie, że męskość jest w kryzysie. Kwestię tę przybliżył na polskim gruncie Zbyszko Melosik (2002), według którego kryzys związany był z zachwianiem hegemonicznej pozycji mężczyzn. Jednak zjawisko kryzysu męskości, opisywane w polskojęzycznych artykułach, nie zawsze ma negatywny wydźwięk i często interpretowane jest jako zmiana lub kryzys męskiej roli, kryzys męskości tradycyjnej (Kwaśny 2009). Badaczki i badacze proponowali, by mówić o przemianach czy metamorfozach męskości (Kluczyńska 2009a), gdzie męskość (a nie męskość) podlega modyfikacjom (Arcimowicz 2014). Niemniej Melosik odrzucał rozumienie kryzysu jako zmiany. Tematyka kryzysu męskości do dziś powraca w analizach, choć obecnie jest podejmowana raczej przez badaczki i badaczy, które i którzy okazjonalnie analizują problematykę męskości. W tym samym roku ukazał się również numer „Czasu Kultury” zatytułowany *Mężczyzna znika z horyzontu*, na który składał się cykl artykułów dotyczących męskości w obrębie różnych dyscyplin naukowych. Tom ten był głosem na temat braku polskich społecznych analiz z zakresu studiów nad mężczyznami i męskosciami.

Jednym z pierwszych obszarów, zresztą nadal eksplorowanym, była kwestia męskości w kontekście mediów i kultury popularnej. Badano przekazy medialne pod kątem wyłaniających się wzorów męskości (m.in. Arcimowicz 2003, 2020a; Piątek 2007; Kluczyńska 2009a), wątki męskości w polskim kinie (m.in. Mazierska 2008; Bogunia-Borowska 2012), podjęto analizę czasopism, które stanowiły różne propozycje tożsamościowe i męskościowe (m.in. Łysak, Zierkiewicz 2010; Kluczyńska 2009a, 2009b). Wzięcie na warsztat tego obszaru wydaje się o tyle usprawiedliwione

w początkowych badaniach męskości w Polsce, że dotyka on sfery, która jest nie tylko dla każdego łatwo dostępna, ale też w której zmiany i wpływ zachodnich trendów stał się niezwykle widoczny. Jak podkreśla jednak Maciej Duda (2019) analizy te zakorzenione są przede wszystkim w strukturalnych założeniach i jako wyniki prezentują opisy typów męskości w odniesieniu do kwestii męskiej władzy.

Badano również zjawisko socjalizacji do męskości, przemiany ról płciowych mężczyzn (m.in. Chmura-Rutkowska, Ostroch-Kamińska 2007), mechanizmy wtłaczające w pewne stereotypy męskości, mechanizmy powielające owe stereotypy/oczekiwania, w tym rolę szkoły⁵. Praktyką stanowiącą istotny element konstruowania męskości i socjalizacji do męskości był również sport. W rodzimych analizach sport i męskość łączone były głównie z dominacją i męskością hegemoniczną (m.in. Kluczyńska 2010c, 2011c; Arcimowicz 2011), oraz relacjami w obrębie męskości i kobiecości (m.in. Jakubowska 2013, 2014), niepełnosprawności (Niedbalski 2015), a także z rolą mediów (m.in. Kluczyńska 2011c; Arcimowicz 2020b) i zjawiskiem nierówności w sporcie. Podjęta została również kwestia przemocy i agresji mężczyzn w kontekście konstruowania męskości (Lipowska-Teutsch 2006, Wojnicka 2015).

Jednak najwięcej miejsca poświęcono dotychczas problematyce ojcostwa. Odnosząc się do badań, które podejmowane są z perspektywy społecznych studiów nad mężczyznami i męskością wskazać można analizy dotyczące ojcostwa w mediach (Arcimowicz 2003; Kluczyńska 2009b, 2010a), jak i doświadczeń ojcostwa oraz konstruowania roli (Dzwonkowska-Godula 2015; Fuszara 2008; Suwada 2017a, 2017b, 2021; Suwada, Platin 2014) ojców nieheteroseksualnych (Śmietana 2011), czy ojców na emigracji (Suwada 2016, 2017c; Pustułka, Struzik, Ślusarczyk 2015). Podjęcie tematyki ojcostwa zaowocowało poszerzeniem analiz w obrębie męskości opiekuńczych, w tym mężczyzn opiekujących się swymi żonami (Kluczyńska 2015, 2016; Zierkiewicz, Mazurek 2015), mężczyzn podejmujących zawodowo pracę opiekuńczą (Fuszara 2008; Kluczyńska 2017), a także wątku pracy emocjonalnej mężczyzn (Kluczyńska 2017), emocji (Galasiński 2004; Wojnicka, Zierkiewicz 2014; Bagiński 2019), czy przyjaźni (Lis 2015b; Chmura-Rutkowska, Ostroch 2008).

Kolejnymi wątkami analizowanymi w obrębie rodzimych studiów nad mężczyznami i męskością jest funkcjonowanie i (re)definiowanie męskości przez mężczyzn, których Connell (1995) zaliczyłaby do marginalizowanych. Są to starzy mężczyźni (Kluczyńska 2008, 2011a) mężczyźni z grupy robotniczej i postrobotniczej (górnictwo) (Klimczak 2014; Wódz, Klimczak 2017; Klimczak-Ziółek, 2013; Plińska 2008), rolnicy (Gospodarczyk 2019) migranci (Bell, Pustułka 2017; Pustułka, Struzik, Ślusarczyk 2015; Wojnicka 2020; Wojnicka, Pustułka 2017; Wojnicka, Nowicka 2022), mężczyźni nieheteroseksualni (Kochanowski 2004; Lis 2015a; Majka 2015; Struzik 2015; Welenc 2018), transmężczyźni (Bieńkowska 2015; Kluczyńska, Dynarski, Kłonkowska 2016; Kłonkowska 2015).

5 Choć badania genderowe dotyczące szkoły nie są tematem niniejszego studium, warto przywołać projekt badawczy *Gender w podręcznikach*, szczegóły: <http://gender-podreczniki.amu.edu.pl/>

Kolejnym przedmiotem refleksji w obrębie studiów nad mężczyznami i męskością w Polsce jest ciało (Majer 2016), które w kontekście rodzimych analiz często bywa łączone z tematyką zdrowia zarówno w wymiarze fizycznym, jak i psychofizycznym (Frąckowiak-Sochańska 2017; Galasiński 2008, 2013, 2017; Kluczyńska 2010b, 2012; Zierkiewicz 2012; Mroczkowska, Ziółkowska 2021). Męskości analizowane są również w kontekście religii i Kościoła (Leszczyńska 2016).

Obszarem, który nie wyłonił się w takim stopniu jak w anglojęzycznych studiach, gdzie stanowił podstawę rozwoju studiów nad mężczyznami i męskością, jest tematyka męskich ruchów (Śmietana 2006; Wojnicka, Struzik 2011; Wojnicka 2013). Stosunkowo rzadko badane było również funkcjonowanie mężczyzn w sferze publicznej, być może dlatego, że sfera ta jest traktowana jako oczywisty obszar realizacji mężczyzn i w związku z tym przyjęto, że nie wymaga „dodatkowego” uzasadniania lub wyjaśniania. Można jednak wskazać nieliczne prace poświęcone tej problematyce, czyli analizy dotyczące polityki (Dąbrowska 2008) czy udziału mężczyzn w rynku pracy (Kubisa 2019), choć w tym drugim obszarze bardziej interesował badaczki i badaczy margines, czyli wspomniana wcześniej obecność mężczyzn w sfeminizowanych profesjach (Fuszara 2008; Miś 2014; Kapała, Rucki 2008; Domała, Kretowicz, Gaworska-Krzemińska 2017).

W obrębie socjologicznych studiów nad mężczyznami i męskością można wskazać na próby zaprezentowania analiz polskich badaczek i badaczy w ramach prac zbiorowych⁶ i numerów specjalnych czasopism naukowych⁷, gdzie prezen-

6 Jedną z pierwszych stanowiła książka pod redakcją Anny Lipowskiej-Teutsch (2006), gdzie podjęto tematykę agresji, przybliżono ruchy społeczne mężczyzn i sylwetki zachodnich badaczy męskości i profeministów, a także stworzono propozycje scenariuszy zajęć. Z kolei monografia zredagowana przez Katarzynę Piątek (2007) zawierała przede wszystkim teksty analizujące męskość w mediach i wytworach kultury popularnej. W skład książki pod redakcją Małgorzaty Fuszary (2008) weszły artykuły bazujące na badaniach dotyczących ojcostwa oraz udziału mężczyzn w sfeminizowanych zawodach. Bożena Płonka-Syroka (2008) zebrała artykuły dotyczące mężczyzn i męskości w ujęciu antropologicznym. Redakcje Andrzeja Radomskiego i Bogumiły Truchlińskiej (2008) oraz Magdaleny Dąbrowskiej i Andrzeja Radomskiego (2010) to pokłosie zorganizowanych dwukrotnie w Lublinie konferencji dotyczących problematyki męskości. Podjęto tu tematykę męskiej dominacji, definiowania męskości jako zjawiska kulturowego, męskości w dyskursie politycznym, analizy przekazów medialnych, aborcji, ojcostwa, sportu, ruchów mężczyzn i kryzysu męskości. Zastosowano społeczną teorię Pierre’a Bourdieu, męskości hegemonicznej Raewyn Connell, Elizabeth Badiner, Deborah S. David i Roberta Brannona. Z kolei Katarzyna Wojnicka i Ewelina Ciaputa (2011a) zebrały teksty uwzględniające perspektywę krytycznych studiów nad mężczyznami i męskością odnoszące się do: mediów, cieleśności, zdrowia, sportu, ojcostwa, aborcji, męskości nienormatywnych, ruchów społecznych, wątków historycznych czy striptizu. W ramach analiz, a są to w większości teksty opisujące wyniki badań jakościowych, badaczki i badacze wykorzystują przede wszystkim koncepcję Connell i Bourdieu. W 2017 roku zredagowana została przez Ewę Bogdanowską-Jakubowską książka *Oblicza męskości/ Faces of masculinity*, ma ona jednak charakter interdyscyplinarny i w niewielkim zakresie porusza perspektywę socjologiczną.

7 W tomie „Ars Educandi” zredagowanym przez Husseina Bougsiaa, Lucynę Kopciwicz i Marcina Welenca (2014) poruszono problematykę: socjalizacji do męskości, ojcostwa,

wane są aktualne badania. Warto wskazać również na znaczenie publikacji literaturoznawczych (m.in. Śmieja 2017, 2019, 2023; Tomasiak 2013; Duda 2017; Kłosińska 2021; Skucha 2019; Szukała 2019; Szczepaniak 2017; Kaliściak 2016; Warkocki 2007, 2016), które często bazując na teoriach socjologicznych, *gender* i *queer*, stanowią istotny wkład w rozwój polskich studiów nad mężczyznami i męskością (por. Duda 2019). Badania męskości znaleźć można również w obrębie studiów pedagogicznych, gdzie autorki i autorzy na pograniczu z badaniami społecznymi podejmowały i podejmowali wątek męskości⁸.

W powyższych opisach nawiązałam wyłącznie do analiz przeprowadzonych przez polskie badaczki i badaczy. Dokonałam tego zabiegu celowo, by przyjrzeć się rodzimym analizom i perspektywom badań mężczyzn i męskości. Pomięłam tu książki, które zostały przetłumaczone na język polski i z pewnością miały istotne znaczenie dla rozwoju społecznych studiów nad mężczyznami i męskością, a także nie odniosłam się do anglojęzycznej literatury niepolских autorek i autorów.

cielesności, przemocy, seksualności, mediów, szkoły. Skorzystano z teorii Connell oraz Bourdieu, przywoływano jako perspektywę analiz Michela Foucaulta, C. J. Pascoe i Elisabeth Baudint, odniesiono się do męskiej roli płciowej, w tym dość odległych w czasie analiz Deborah S. David i Roberta Brannona, Edwarda H. Thompsona Jr. oraz Josepha H. Plecka. W numerze zredagowanym przez Kluczyńską i Wojnicką (2015) znalazły się artykuły opisujące ciało zdeilitaryzowane, kształtowanie męskiego habitusu w klasie szkolnej, męską przyjaźń, (nie)męskości w psychoterapii, medykację męskiej seksualności, transmęskości, konstruowanie męskości przez aktywistów ruchów queerowych oraz analizujące gejowską postsubkulturę *bareback*. Kolejny tom czasopisma „InterAlia” zredagowany przez Katarzynę Wojnicką i Urszulę Kluczyńską (2015) obejmował teksty dotyczące tematyki przemocy, męskości opiekuńczej (w tym ojcostwa i partnerów opiekujących się swymi partnerkami), a także transmęskości. W ramach analiz odnoszono się przede wszystkim do teorii męskości hegemonicznej Connell, teorii męskości włączającej/inkluzywnej Erica Andersona i męskości opiekuńczych. W numerze „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” pod redakcją Kluczyńskiej i Małgorzaty Bieńkowskiej podjęto wątek przekraczania granic płci oraz tematykę męskości. Tom „Society Register” pod redakcją Kluczyńskiej i Katarzyny Suwady zawierał z kolei teksty dotyczące męskości opiekuńczych, hybrydowych i toksycznych, transmęskości, cielesności mężczyzn. Na pograniczu studiów nad mężczyznami w obrębie badań literackich i społecznych sytuuje się tom „Tekstów Drugich” *Formy męskości*, opublikowany w 2015 roku, gdzie poza analizami literackich reprezentacji męskości znaleźć można opis relacji między *men's studies* i badaniami literackimi, tłumaczenia fragmentów prac Kalle Berggena, Connell czy Andersona. Na styku dyscyplin można sytuować tom pod redakcją Macieja Dudy (2016) oraz Tomasza Tomasiaka i Wojciecha Śmieja (2019).

- 8 Metaanalizę badań pedagogicznych dotyczącej tematyki genderowej w Polsce przeprowadziła m.in. Dorota Pankowska (2014). W swym artykule autorka przywołuje szereg publikacji, które trudno jednoznacznie zaliczyć do badań nad mężczyznami i męskością, zwłaszcza w perspektywie socjologicznej. Jednak moim zdaniem pedagożki i pedagodzy uczynili i uczynili tę problematykę widoczną, a szereg przywołanych przez Pankowską analiz ma charakter interdyscyplinarny. Istotne jest również przywołanie prac Lucyny Kopciwicz (2005, 2007), która badając kwestię genderowych uwarunkowań procesu edukacji wykorzystuje teorię społeczną Pierre'a Bourdieu. Warto również wskazać książkę prezentującą wyniki badań dotyczące przemian ról płciowych mężczyzn w wieku od 35 do 40 roku życia oraz kryzysie przełomu życia (Chmura-Rutkowska, Ostroch-Kamińska 2007).

Warto też podkreślić, że powyżej wskazane obszary badawcze często posiadają obszary wspólne, np. wątek ojcostwa czy sportu analizowany jest pod kątem medialnych reprezentacji. Istnieje jednak wiele tematów zaledwie zasygnalizowanych, które nie doczekały się jeszcze pogłębionej analizy. Stosunkowo mało jest też w polskiej literaturze przedmiotu rozważań teoretycznych i dyskusji dotyczących samych teorii, co można tłumaczyć wcześniejszym brakiem swobodnego dostępu do literatury przedmiotu oraz brakiem teorii rodzimych. Być może stan ten spowszedniał tak bardzo, że wiele badaczek i badaczy nie dostrzega potrzeby analiz, opisu lub krytyki w tym zakresie.

Perspektywy i teorie wykorzystywane w polskich socjologicznych studiach nad mężczyznami i męskością

Obecnie najczęściej przyjmowaną perspektywą wśród badaczek i badaczy polskich studiów nad mężczyznami i męskością jest społeczny konstruktywizm. Jak zaznacza Maciej Duda (2019) studia te „zakorzenione są w socjologizujących i strukturalnych założeniach. Jako wynik badań proponują opis grup mężczyzn lub typów męskości w kontekście męskiej władzy i opresji”.

W początkach rozwoju polskich studiów nad mężczyznami i męskością królowały teorie, które w zachodnich badaniach były już wówczas rzadko przywoływane. To „cofnięcie się” wynikało – w moim przekonaniu – z potrzeby umocowania genderowych analiz w bezpiecznym naukowo kontekście oraz z ograniczonego dostępu do najnowszych zachodnich prac, przy braku rozwoju rodzimych koncepcji. Podobnie do początku rozwoju zachodnich studiów nad mężczyznami i męskością, również w Polsce odwoływano się do analiz dotyczących męskiej roli, przede wszystkim do wspomnianych już czterech reguł Deborah S. David i Roberta Brannona (1976), w pewnym stopniu uwzględniono też krytykę teorii ról płciowych (Pleck 1981). W polskich badaniach przywoływano również – choć często krytycznie – Roberta Bly’a (2004), którego podejście wywodziło się z założeń biologicznego esencjalizmu i według którego emancypacja kobiet stanowiła zagrożenie dla mężczyzn.

Naukowczynią, która przywoływana była stosunkowo często – zwłaszcza w pracach sprzed lat dziesięciu lub starszych – jest Elisabeth Badinter (1993). Jej książka na temat męskiej tożsamości była bowiem na początkowym etapie rozwoju rodzimych studiów jedną z nielicznych propozycji analizy męskości przetłumaczonych na język polski. Autorka przywoływana jest zwykle w kontekście kryzysu, ale również przemian męskości.

W polskich studiach społecznych nad mężczyznami i męskością (zwłaszcza w odniesieniu do problematyki szkoły i sportu (Lenartowicz 2012)) często wykorzystuje się społeczną teorię Pierre’a Bourdieu, wprowadzoną do polskiego dyskursu dzięki jej tłumaczce i komentatorce Lucynie Kopciewicz (2004).

Wprawdzie wielu polskich badaczy sięga po poststrukturalistyczną myśl krytyczną Michela Foucaulta, jednak ich prace w dużym stopniu mają wciąż charakter strukturalny. Jak pisze Maciej Duda (2019)

dotychczasowe analizy polskich mężczyzn i męskości w niewielkim stopniu wykorzystywały krytyczny potencjał zawarty w postrukturalistycznych teoriach feministycznych czy teoriach i praktykach *queerowych*. Typizacja pozbawiona krytycznego ujęcia nosi wyraźne znamiona ujęcia niejednostkowego. Nie mówi o podmiocie, o indywidualnej tożsamości, jednostkowym doświadczeniu i autorefleksji. Te wciąga w paradygmat odpowiedniego typu lub modelu. Nie mówi też o próbach emancypacji, wyzwolenia, przemiany. Wskazuje kryzys, nie szanse.

W polskich badaniach powszechnie stosowana jest teoria męskości hegemonicznej (Connell 1995), którą australijska badaczka przybliżyła m.in. w klasycznej już pracy *Masculinities*. Trzonem tej strukturalnej analizy jest przede wszystkim władza: dostęp pewnych grup mężczyzn do władzy oraz marginalizacja innych grup. Jest to teoria, która zmonopolizowała analizy męskości nie tylko w Polsce, ale na całym świecie. Pojawiły się w związku z tym krytyczne głosy dotyczące braku różnorodności sposobów myślenia o mężczyznach i męskościach, a sama teoria Connell została poddana krytyce.

Niezwykle rzadko podejmowane są próby sięgania do teorii męskości inkluzywnej Erica Andersona (2009), w której męskość ukazywana jest w horyzontalnym, nie zaś hierarchicznym porządku. Większym zainteresowaniem cieszy się w polskich realiach teoria męskości opiekuńczych (Elliott 2016), która wykorzystywana jest przede wszystkim w kontekście badania ojcostwa oraz zawodów opiekuńczych. Także teoria męskości hybrydowych (Bridges, Pascoe 2014) znajduje zastosowanie w rodzimych badaniach, z kolei koncepcja męskości toksycznych bywa wykorzystywana w kontekście tematyki zdrowia.

Współcześnie można dostrzec coraz większą otwartość badaczek i badaczy na różne podejścia z zakresu badań nad mężczyznami i męskością; wskazuje na to sięganie do wypracowanych teorii i weryfikowanie ich użyteczności na polskim gruncie. Nadal jednak w ramach studiów nad męskością i mężczyznami niewystarczająco wykorzystywany jest potencjał teorii feministycznych (Beasley 2005). Brakuje nam namysłu nad teoretycznymi założeniami badań i krytycznej analizy teorii. Mało dyskutujemy, rzadko krytycznie myślimy o teoriach.

Refleksja nad rozwojem społecznych studiów nad mężczyznami i męskością w Polsce

Zachodnie studia nad mężczyznami i męskością mają swe korzenie w feministycznych ruchach męskich, których polska historia jest krótsza i ma inną specyfikę, co jest spowodowane m.in. wspomnianymi powyżej czynnikami (polską „chronologią” feminizmu, doświadczeniem socjalizmu i transformacji polityczno-ekonomicznej). Późne wyodrębnienie się studiów nad mężczyznami i męskością w Polsce łączyło się również z dostępem – lub jego brakiem – do zachodnich/anglojęzycznych teorii i badań. W dziejach polskich badań widać szybsze przejście przez podobne stadia rozwoju, dlatego można mówić o przyspieszonym kursie z teorii i sposobu myślenia o samej dyscyplinie.

Początkowa nieobecność tematyki męskości w studiach socjologicznych, a następnie niemal nieograniczony dostęp do teorii i badań zachodnich, mogą albo powodować wrażenie, że „wszystko zostało już opisane” i że „nie mamy już czego analizować”, albo dawać poczucie doganiania Zachodu, a więc potrzeby „przerobienia” kolejnych kroków. Z jednej strony trudno nie dostrzec marginalnej pozycji tematyki męskościowej jako części refleksji genderowej w polskim dyskursie akademickim, ale z drugiej wydaje się, że bardzo powoli obszar ten zaczyna uchodzić za wartościowy poznawczo. Polskie studia nad mężczyznami i męskosciami powinny zmierzyć się z wieloma kwestiami jeszcze niepodjętymi lub zaledwie zasygnalizowanymi w nielicznych pracach.

Trafna jest wspomniana wcześniej obserwacja Barbary Kwaśny (2009), że wczesne polskie analizy pomijają uwikłanie kategorii męskości w inne zależności (takie jak klasa, wiek, etniczność, miejsce zamieszkania, sprawność) oraz że zagubiony został kontekst transformacji ustrojowej. Istotnie, w początkowym etapie rozwoju polskich studiów nad mężczyznami i męskosciami nie została uwzględniona perspektywa intersekcyjna, jednak z czasem badaczki i badacze dostrzegli ten brak i współczesne analizy świadczą już o stopniowym poszerzaniu sposobów myślenia o męskościach.

Problematyka męskości w polskich studiach socjologicznych pojawiła się znacznie później niż w myśli zachodniej i opiera(-ła) się przede wszystkim na propozycjach teoretycznych stamtąd zapożyczonych. Choć współczesne polskie badania dotyczą coraz częściej alternatywnych męskości, a badaczki i badacze najczęściej wybierają podejście konstruktywistyczne, to jednak redefinicje męskości pojawiają się jednocześnie ze studiami poświęconymi męskiej roli czy dominacji, czego dowodem wydaje mi się wspomniana niekończąca się popularność teorii męskości hegemonicznej (Connell 1995).

Inne teorie zyskują zainteresowanie bardzo powoli, czego przyczyną może być brak dostępu lub ich nieadekwatność względem rodzimych realiów. Aby przybliżyć teorie wykorzystywane w obrębie krytycznych studiów nad mężczyznami i męskosciami w kolejnych rozdziałach opisane zostały te, które wydają się cieszyć największą popularnością w anglojęzycznej literaturze i – jednocześnie – potencjałem badawczym oraz bywają wykorzystywane w polskich badaniach. Choć pryzmatem książki stały się poszczególne teorie, które bywają utożsamiane z modelami męskości, to jednak zgodnie z sugestią Connell (2018b) warto wystrzegać się wyróżniania „typów” męskości i skłonić się raczej w stronę badań nad jej praktykami.

Bibliografia

- Anderson E. (2009), *Inclusive Masculinity: The Changing Nature of Masculinities*, Routledge, New York.
- Anderson E. (2015), *Teoria męskości inkluzywnej*, przeł. P. Sobolczyk, „Teksty Drugie”, nr 2, s. 431–444.
- Arcimowicz K. (1998), *Dwa paradygmaty męskości w kulturze współczesnej*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 1–2, s. 37–58.

- Arcimowicz K. (2003), *Obraz mężczyzny w polskich mediach. Prawda – fałsz – stereotyp*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Arcimowicz K. (2011), *Nowe wizerunki mężczyzny w polskich przekazach telewizyjnych*, [w:] E. Ciaputa, K. Wojnicka (red.), *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*, Impuls, Kraków, s. 41–64.
- Arcimowicz K. (2013), *Dyskursy o płci i rodzinie w polskich telesagach: analiza seriali obyczajowych najpopularniejszych na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- Arcimowicz K. (2014), *Kryzys męskości czy szansa dla mężczyzny? Przegląd problematyki badań*, „Ars Educandi”, nr 11, s. 13–25.
- Arcimowicz K. (2020a), *Oblicza męskości w neoserialach: hegemonia – kontaminacja – inkluzja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Arcimowicz K. (2020b), *The category of masculinity in the Polish media discourse on Robert Lewandowski*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, nr 16, s. 12–27.
- Badiner E. (1993), *XY: tożsamość mężczyzny*, przeł. G. Przewłocki, WAB, Warszawa.
- Baer M. (2008), *Męskość w ujęciu antropologicznym*, [w:] B. Płonka-Syroka (red.), *Stereotypy i wzorce męskości w różnych kulturach świata*, DiG, Warszawa, s. 3–16.
- Baer M. (2014), *Płeć i procesy transformacyjne w Polsce po 1989 roku. Studium przypadku*, „Rocznik Antropologii Historii”, nr 2(7), s. 291–305.
- Bagiński P. (2019), *Feminizm, męskość i kultura emocjonalna mężczyzn identyfikujących się jako feminiści*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3, s. 245–262. <https://doi.org/10.35757/KiS.2019.63.3.12>
- Bartosch B. (red.) (2011), *Wymiary kobiecości i męskości. Od psychobiologii do kultury*, Eneteia, Wrocław.
- Beasley Ch. (2005), *Gender and Sexuality. Critical Theories, Critical Thinkers*, Sage, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington.
- Bell J., Pustulka P. (2017), *Multiple masculinities of Polish migrant men*, „NORMA: International Journal for Masculinity Studies”, no. 3, s. 127–143.
- Berggren K. (2015), *Lepka męskość: poststrukturalizm, fenomenologia i podmiotowość w krytycznych studiach nad męskością*, przeł. W. Śmieja, „Teksty Drugie”, nr 2, s. 353–380.
- Bieńkowska M. (2015), *Transsexual masculinity construction in Poland*, „Studia Humanistyczne AGH”, nr 14(2), s. 179–192.
- Bieńkowska M., Kluczyńska U. (red.) (2017), *„Uwikłani w płeć” – od wytwarzania i reprodukcji męskości po formy przekraczania płci*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica”, nr 18(2).
- Bly R. (2004), *Żelazny Jan. Rzecz o mężczyznach*, przeł. J. Tittenbrun, Zysk i S-ka, Poznań.
- Bogdanowska-Jakubowska E. (red.) (2017), *Oblicza męskości/ Faces of masculinity*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Bogunia-Borowska M. (2012), *Kryzys ojcostwa – style życia i typologia męskich postaw w polskim kinie po 1989 roku*, [w:] A. Jawłowska, W. Pawlik, B. Fatyga (red.), *Style życia, wartości, obyczaje. Stare tematy, nowe spojrzenia*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Bougsiaa H., Kopciwicz L., Welenc M. (red.) (2014), „Ars Educandi”, nr 11.
- Bourdieu P. (2004), *Męska dominacja*, przeł. L. Kopciwicz, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Brach-Czaina J. (red.) (1997), *Od kobiety do mężczyzny i z powrotem, rozważania o płci w kulturze*, Trans Humana, Białystok.
- Bridges T., Pascoe C. J. (2014), *Hybrid masculinities: New directions in the sociology of men and masculinities*, „Sociology Compass”, no. 8(3), s. 246–258.
- Brod H. (1987a), *A case for men's studies*, [w:] M. S. Kimmel (red.), *Changing Men. New Direction in Research on Men and Masculinity*, Sage Newbury, London–New Delhi, s. 263–277.
- Brod H. (1987b), *The Making of Masculinities. The New Men's Studies*, Allen & Unwin, London–Sydney–Wellington.
- Brod H. (1987c), *Towards men's studies*, [w:] M. S. Kimmel (red.), *Changing Men. New Directions in Research on Men and Masculinity*, Sage Publications, Newbury Park–London–New Delhi, s. 263–277.

- Carrigan T., Connell B., Lee J. (1987), *Toward the new sociology of masculinity*, [w:] H. Brod (red.), *The Making of Masculinities. The New Men's Studies*, Allen & Unwin, London–Sydney–Wellington.
- Chmura-Rutkowska I., Ostrouch J. (2008), *Od optymizmu do cynizmu. Studium męskiej przyjaźni*, [w:] A. Radomski, B. Truchlińska (red.), *Męskość w kulturze współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 119–130.
- Chmura-Rutkowska I., Ostrouch-Kamińska J. (2007), *Mężczyźni na przełęczy życia. Studium socjopedagogiczne*, Impuls, Kraków.
- Chudzicka-Dudzik P., Durys E. (red.) (2014), *Konteksty feministyczne. Gender w życiu społecznym i kulturze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Clare A. W. (2000), *On Men: Masculinity in Crisis*, Arrow Books, London.
- Connell R. W. (1995), *Masculinities*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles.
- Connell R. W. (2018a), *Margines staję się centrum: studia nad męskością w perspektywie światowej*, przeł. A. Dziadek, [w:] A. Dziadek (red.), *Formy męskości 3. Antologia przekładów*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa, s. 27–50.
- Connell R. W. (2018b), *Obmapywanie męskości (wywiad)*, [w:] A. Dziadek (red.), *Formy męskości 3. Antologia przekładów*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa, s. 11–24.
- Connell R. W., Messerschmidt J. W. (2005), *Hegemonic masculinity. Rethinking the concept*, "Gender & Society", no. 19(6), s. 829–859.
- David D. S., Brannon R. (red.) (1976), *The Forthly-nine Percent Majority: The Male Sex Role*, Addison Wesley, Reading MA.
- Dąbrowska M. (2008), *Obraz mężczyzny w polskim dyskursie politycznym*, [w:] A. Radomski, B. Truchlińska (red.) (2008) *Męskość w kulturze współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 109–118.
- Dąbrowska M., Radomski A. (red.) (2010), *Męskość jako kategoria kulturowa. Praktyki męskości*, Wydawnictwo Portalu Wiedza i Edukacja, Lublin, publikacja internetowa <http://wiedzaedukacja.eu> (dostęp: 15.03.2024).
- Domagała P., Kretowicz K., Gaworska-Krzemińska A. (2017), *Mężczyźni w pielęgniarstwie z perspektywy kulturowej*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 2(244), s. 270–283, <https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.3404>
- Duda M. (2015), *Obywatel bez płci. Publicystyka Eugeniusza Starczewskiego na początku XX wieku*, [w:] A. Zawiszewska, S. P. Kubiak (red.), *Postscriptum. Wielka wojna – ważne sprawy – zwykli ludzie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Muzeum Narodowe, Szczecin.
- Duda M. (red.) (2016a), *(Auto)biografie męskości/mężczyźni i autobiografie*, „Autobiografie. Literatura, kultura, media”, nr 3.
- Duda M. (2016b), *Pamiętnik Odo Bujwida. Po/między życiem i męskością*, [w:] T. Czerska, I. Iwaśiów (red.), *Autobiografie (po)pograniczne*, Universitas, Kraków, s. 221–238.
- Duda M. (2017), *Emancypanci i emancypatorzy. Mężczyźni wspierający emancypację Polek w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Duda M. (2019), *Badania nad mężczyznami w Polsce, czyli o hegemonii struktury*, [w:] B. Zwolińska, K. M. Tomala (red.), *(Nie)męskość w tekstach kultury XIX–XXI w.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 11–22.
- Durys E., Ostrowska E. (red.) (2005), *Gender. Wizerunki kobiet i mężczyzn w kulturze*, Rabid, Kraków.
- Dzwonkowska-Godula K. (2015), *Tradycynie czy nowocześnie? Wzory macierzyństwa i ojcostwa w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Elliott K. (2016), *Caring masculinities: Theorizing an emerging concept*, "Men and Masculinities", no. 19(3), s. 240–259. <https://doi.org/10.1177/1097184X15576203>
- Faludi S. (2013), *Reakcja. Niewypowiedziana wojna przeciw kobietom*, przeł. A. Dzierzgowska, Czarna Owca, Warszawa.
- Formy męskości* (2015), „Teksty Drugie”, nr 2.

- Frąckowiak-Sochańska M. (2017), *Mężczyźni w procesie psychoterapii a normatywne schematy męskości – ciągłość i zmiana*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica”, nr 18(2), s. 91–114.
- Fuszara M. (red.) (2008), *Nowi mężczyźni. Zmieniające się modele męskości we współczesnej Polsce*, Trio, Warszawa.
- Galasiński D. (2004), *Men and the Language of Emotions*, Palgrave, Basingstoke.
- Galasiński D. (2008), *Men's Discourses of Depression*, Palgrave, Basingstoke.
- Galasiński D. (2013), *Fathers, Fatherhood and Mental Illness. A Discourse Analysis of Rejection*, Palgrave, Basingstoke.
- Galasiński D. (2017), *Discourses of Men's Suicide Notes*, Bloomsbury, London.
- Gospodarczyk M. (2019), *Rolnicy, kowboje i drwale. Koncepcje wiejskich męskości w obszarze badań nad wsią*, „Studia Socjologiczne”, nr 4(235), s. 103–128. <https://doi.org/10.24425/sts.2019.126158>
- Graff A. (2007), *Odmienna chronologia. Refleksja nad feminizmem we współczesnej Polsce*, „Zadra”, nr 3–4.
- Gryciuk F., Kościńska A. (red.) (2007), *Gender. Perspektywa antropologiczna*, t. I–II, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Hanlon N. (2012), *Masculinities, Care and Equality. Identity and Nurture in Men's Live*, Palgrave Macmillan, London.
- Hearn J. (2004), *From hegemonic masculinity to the hegemony of men*, „Feminist Theory”, no. 5(1), s. 49–72.
- Hearn J., Pringle K. (2006), *European Perspectives on Men and Masculinities. National and Transnational Approaches*, Palgrave Macmillan, New York.
- Hearn J., Nordberg M., Andersson K., Balkmar D., Gottzén L., Klinth R., Pringle K., Sandberg L. (2012), *Hegemonic masculinity and beyond: 40 years of research in Sweden*, „Men and Masculinities”, no. 15(1), s. 31–55. <https://doi.org/10.1177/1097184X11432113>
- Horrocks R. (1994), *Masculinity in Crisis: Myths, Fantasies and Realities*, Macmillan Press, London.
- Jakubowska H. (2014), *Gra ciałem. Praktyki i dyskursy różnicowania płci w sporcie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Jakubowska H. (red.) (2013), *Sport kobiet i mężczyzn: uwarunkowania, granice, różnice*, „Człowiek i Społeczeństwo”, nr XXXVI(1).
- Jakubowska H., Nosal P. (red.) (2017), *Socjologia sportu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kaliściak T. (2016), *Płeć Pantofla. Odmienne męskości w polskiej prozie XIX i XX wieku*, Instytut Badań Literackich PAN, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Warszawa–Katowice.
- Kapała W., Rucki P. (2008), *Mężczyźni w polskim pielęgniarstwie. Jak widzą i oceniają swój zawód polscy pielęgniarze*, „Pielęgniarstwo Polskie”, nr 1, s. 7–13.
- Kimmel M. (red.) (1995), *The Politics of Manhood: Profeminist Men Respond to the Mythopoetic Men's Movement (And the Mythopoetic Leaders Answer)*, Temple University Press, Philadelphia.
- Kimmel M., Kauffman M. (2004), *Niedzielní wojownicy: nowy ruch mężczyzn*, [w:] B. Wojciszke (red.), *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenie na różnice*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, s. 482–485.
- Kimmel M. S., Mosmiller T. E. (red.) (1992), *Against the Tide: Pro-Feminist Men in the United States, 1776–1990: A Documentary History*, Beacon Press, Boston.
- Klimczak J. (2014), *Męskie ciało w dyskursie „postrobotniczym”*, [w:] K. Wódz, J. Klimczak (red.), *O współczesnych praktykach genderyzacji ciała*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 162–173.
- Klimczak-Ziółek J. (2013), *Przeobrażenia wzorców kobiecych i męskich w społecznościach postrobotniczych. Refleksja z badań*, [w:] K. Wódz (red.), *Zapomniane miejsca, zapomniani ludzie. Restrukturyzacja ekonomiczna zmiana kulturowa*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice, s. 187–201.

- Kluczyńska U. (2008), *Czy starość ma płeć? Społeczny konstrukt mężczyzny starego w świetle literatury zachodniej*, [w:] R. Konieczna-Woźniak (red.), *Dorosłość wobec starości. Oczekiwania – Radości – Dylematy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań, s. 249–260.
- Kluczyńska U. (2009a), *Metamorfozy tożsamości mężczyzny w kulturze współczesnej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kluczyńska U. (2009b), *Jak być „super tatą”. Kultura popularna jako obszar konstruowania roli, zadań i tożsamości współczesnego ojca*, [w:] M. Kondracka, A. Łysak (red.), *Edukacja, wychowanie, poradnictwo w kulturze popularnej*, Wrocław, s. 58–75, <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/docmetadata?id=27807> (dostęp: 16.03.2024).
- Kluczyńska U. (2010a), *Konstruowanie męskości i ojcostwa w kulturze popularnej. Analiza porad(ników) dla rodziców*, [w:] E. Zierkiewicz, V. Drabik-Podgórska (red.), *Poradnictwo w kulturze indywidualizmu*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław, s. 167–183.
- Kluczyńska U. (2010b), *Męskość i zdrowie. Analiza sposobu prezentacji wybranych problemów zdrowotnych w czasopiśmie dla mężczyzn „Men’s Health”*, [w:] A. Łysak, E. Zierkiewicz (red.), *Kobiety i mężczyźni (z) kolorowych czasopism*, Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław, s. 186–203.
- Kluczyńska U. (2010c), *Sport jako obszar konstruowania tożsamości mężczyzn. Znaczenia wpisane w sport i możliwości ich redefiniowania*, [w:] M. Dąbrowska, A. Radomski (red.), *Męskość jako kategoria kulturowa. Praktyki męskości*, Wydawnictwo Portalu Wiedza i Edukacja, Lublin, s. 86–99, <http://wiedzaiedukacja.eu> (dostęp: 15.03.2024).
- Kluczyńska U. (2011a), *Czas wolny starszych mężczyzn*, [w:] J. Mucha, J. Krzyżowski (red.), *Ku socjologii starości. Starzenie się w biegu jednostki życia*, Wydawnictwo AGH, Kraków, s. 83–104.
- Kluczyńska U. (2011b), *Męska dominacja i piłka nożna. Analizy medialnych prezentacji*, [w:] K. Wojnicka, E. Ciaputa, (red.), *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*, Impuls, Kraków, s. 65–89.
- Kluczyńska U. (2011c), *Konstruowanie relacji między rodzajami w sporcie. Analiza telewizyjnych wiadomości sportowych*, [w:] K. Slany, B. Kowalska, M. Ślusarczyk (red.), *Kalejdoskop genderowy. W drodze do poznania płci społeczno-kulturowej w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 383–400.
- Kluczyńska U. (2012), *Problematyka palenia papierosów i depresji w czasopiśmie dla mężczyzn „Men’s Health”*, „Nowiny Lekarskie”, nr 81(5), s. 500–507.
- Kluczyńska U. (2015), *Older husbands as carers. Construction of masculinity in context of caregiving*, „Studia Humanistyczne AGH”, nr 14(2), s. 73–94.
- Kluczyńska U. (2016), *„Głupio żeby tak oddać żonę...” – konstruowanie opieki i męskości przez starszych mężczyzn opiekujących się swoimi przewlekłe chorymi żonami*, „Autobiografie. Literatura, kultura, media”, nr 3, s. 139–159.
- Kluczyńska U. (2017), *Mężczyźni w pielęgniarstwie. W stronę męskości opiekuńczej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu, Poznań.
- Kluczyńska U., Suwada K. (red.), (2021), *Studies on men and masculinities: Examples and interpretations*, „Society Register”, no. 5(1).
- Kluczyńska U., Wojnicka K. (red.) (2015), *Wymiary męskości*, „InterAlia”, nr 10.
- Kluczyńska U., Dynarski W., Kłonkowska A. M. (2016), *Poza schematem. Społeczny konstrukt płci i seksualności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Kłonkowska A. M. (2015), *(Trans)mężczyźni, (trans)kobiety i seksualność. O społecznym konstruowaniu seksualności w odniesieniu do osób transpłciowych*, „InterAlia”, nr 2, s. 121–144.
- Kłosińska K. (2021) *Neuroza. Zagrożone męskości*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kłosiński K. (2015), *De(re)konstrukcja męskości*, „Teksty Drugie”, nr 2, s. 11–29.
- Kochanowski J. (2004), *Fantazmat zróżnicowany. Socjologiczne studium przemian tożsamości gejów*, Universitas, Kraków.

- Kopciwicz L. (2005), *Kobiety, męskość i przemoc symboliczna. Polsko-francuskie studium porównawcze*, Impuls, Kraków.
- Kopciwicz L. (2007), *Rodzaj i edukacja. Studium fenomenologiczne z zastosowaniem teorii społecznej Pierre'a Bourdieu*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław.
- Kowalczyk I. (2002), *Dlaczego nie ma studiów męskich?*, „Czas Kultury”, nr 3.
- Kowalik P., Witkowski P. (2017), *Kryzys męskości*, [w:] E. Bogdanowska-Jakubowska (red.), *Oblicza męskości/ Faces of masculinity*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kwaśny B. (2009), *Polskie studia nad męskością*, „Zeszyt Etnologii Wrocławskiej”, nr 1(1), s. 7–27.
- Lenartowicz M. (2012), *Klasowe uwarunkowania sportu i rekreacji ruchowej z perspektywy teorii Pierre'a Bourdieu*, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego Warszawa, Warszawa.
- Leszczyńska K. (2016), *Płeć w instytucje uwikłana: reprodukcja wzorców kobiecości i męskości przez świeckie kobiety i świeckich mężczyzn w organizacjach administracyjno-ewangelizacyjnych Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Lipowska-Teutsch A. (2006), *Pytania polskie*, [w:] A. Lipowska-Teutsch (red.), *Mężczyźni na rzecz zmiany*, Wydawnictwo DĄB, Kraków, s. 94–100.
- Lis B. (2014), *Socjalizacja do normatywnej męskości: instytucje i mechanizmy kształtowania heterohabitusu. Przykłady*, „Ars Educandi”, nr 11, s. 37–50.
- Lis B. (2015a), *Gejowskie (nie)męskości. Normy płciowe a strategie tożsamościowe gejów*, Katedra, Gdańsk.
- Lis B. (2015b), *„Męska przyjaźń”. Kilka uwag o kondycji męsko-męskich relacji we współczesnej kulturze Zachodu*, „InterAlia”, nr 2, s. 57–72.
- Łysak A., Zierkiewicz E. (red.) (2010), *Kobiety i mężczyźni (z) kolorowych czasopism*, Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław.
- Machaj I., Suchocka R. (2009), *Męskość i kobiecość czy walka płci?*, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań.
- MacInnes J. (1998), *The End of Masculinity*, Open University Press, Buckingham.
- Majer A. (2016), *Dyskurs dyscyplinowania męskiego ciała w wybranych tekstach kultury popularnej*, Wydawnictwo Katedra, Gdańsk.
- Majka R. (2015), *Poza „bezpieczniejszym seksem” – bareback i fetyszyzacja seksu bez zabezpieczenia*, „InterAlia”, nr 2, s. 195–216.
- Mandal E., Stefańska-Klar R. (red.) (1995), *Współczesne problemy socjalizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Mazierska E. (2008), *Masculinities in Polish, Czech and Slovak Cinema. Black Peters and Men of Marble*, Berghahn Books, New York.
- McCormack M. (2012), *The Declining Significance of Homophobia: How Teenage Boys Are Redefining Masculinity and Heterosexuality*, Oxford University Press, New York.
- Melosik Z. (2002), *Kryzys męskości w kulturze współczesnej*, Wolumin, Poznań.
- Messner M. (2000), *Politics of Masculinities: Men in Movements*, AltaMira Press, Oxford.
- Męskie sprawy* (2016), „Śląskie Studia Polonistyczne”, nr 1–2(8).
- Mężczyzna znika z horyzontu* (2002), „Czas Kultury”, nr 3.
- Miluska J., Boski P. (1999), *Męskość – kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa.
- Miś L. (2014), *Mężczyźni a praca socjalna – analiza wybranych problemów*, „Problemy Polityki Społecznej”, nr 27(4), s. 109–125.
- Mroczkowska D., Ziółkowska B. (2021), *Eating disorders among men in the context of mental health and socio-cultural gender issues*, „Przegląd Krytyczny”, nr 3(1), s. 65–78. <https://doi.org/10.14746/pk.2021.3.1.4>
- Niezbalski J. (2015), *„Legless Aphrodite” and “Hercules in a wheelchair” – About disabled women and disabled men practicing sport*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, nr 11(2), s. 6–14.

- Pankowska D. (2014), *Kwestia płci i rodzaju – „nieobecny dyskurs” w kształceniu nauczycieli*, „Przegląd Badań Edukacyjnych”, nr 2, s. 129–148.
- Pascoe C. J. (2007), *Dude, You’re a Fag: Masculinity and Sexuality in High School*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London.
- Piątek K. (red.) (2007), *Męskość (nie)męska: współczesny mężczyzna w zmieniającej się rzeczywistości społecznej*, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała.
- Pleck J. H. (1981), *The Myth of Masculinity*, MIT Press, Cambridge–London.
- Plińska W. (2008), „Górnicza tragedia”, [w:] A. Radomski, B. Truchlińska (red.), *Męskość w kulturze współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 131–139.
- Płonka-Syroka B. (red.) (2008), *Stereotypy i wzorce męskości w różnych kulturach świata*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Pustułka P., Struzik J., Ślusarczyk M. (2015), *Caught between breadwinning and emotional provisions: The case of Polish migrant fathers in Norway*, „Studia Humanistyczne AGH”, t. 14(2), s. 117–139.
- Radkiewicz M. (red.) (2002), *Gender. Kultura. Społeczeństwo*, Rabid, Kraków.
- Radkiewicz M. (red.) (2003), *Gender w kulturze popularnej*, Rabid, Kraków.
- Radkiewicz M. (red.) (2004), *Gender. Konteksty*, Rabid, Kraków.
- Radomski A., Truchlińska B. (red.) (2008), *Męskość w kulturze współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Ruda-Grodzka M., Nadana-Sokołowska K., Mrozik A., Szczuka K., Czczot K., Smoleń B., Nasiłowska A., Serafin E., Wróbel A. (red.) (2014), *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze*, Czarna Owca, Warszawa.
- Scambor E., Wojnicka K., Bergmann N. (red.) (2012). *The Role of Men in Gender Equality – European Strategies & Insights. Study on the Role of Men in Gender Equality*. <http://doi.org/10.2839/48546>
- Sieminska R. (red.) (1997), *Portrety kobiet i mężczyzn w środkach masowego przekazu oraz podręcznikach szkolnych*, Scholar, Warszawa.
- Skucha M. (2014), *Męski feminizm*, [w:] M. Ruda-Grodzka, K. Nadana-Sokołowska, A. Mrozik, K. Szczuka, K. Czczot, B. Smoleń, A. Nasiłowska, E. Serafin, A. Wróbel (red.), *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze*, Czarna Owca, Warszawa, s. 311–315.
- Skucha M. (2015a), *Adwokat sprawy niewieściej. O dwóch cyklach artykułów Aleksandra Świętochowskiego w „Przeglądzie Tygodniowym”*, [w:] A. Janicka (red.), *Pozytywiści warszawscy. „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876. Studia, rewizje, konteksty*, Wydawnictwo Alter Studio, Białystok, s. 179–194.
- Skucha M. (2015b), *Feminizm pozorny, albo jak mizogini walczyli o prawa kobiet*, „Bibliotekarz Podlaski”, nr 2(31), s. 155–170.
- Skucha M. (2016), *Benedykt Dybowski i Włodzimierz Popiel, albo o pewnym dyskursie profeministów polskich przełomu XIX i XX wieku*, „Pamiętnik Literacki”, nr 2, s. 47–65.
- Skucha M. (2019), *Poczet XIX-wiecznych feministów polskich*, [w:] A. Janicka (red.), *Przemiany formuły emancypacji kobiet od XVIII wieku do Dwudziestolecia międzywojennego*, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok.
- Slany K., Kowalska B., Ślusarczyk M. (red.) (2011), *Kalejdoskop genderowy. W drodze do poznania płci społeczno-kulturowej w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Struzik J. (2015), „*My się kochamy, jesteście parą gejów z pieskiem, a seksu nigdy nie uprawiamy*”. *Męskość i seksualność w perspektywie aktywistów ruchów queerowych w Polsce*, „InterAlia”, nr 2, s. 172–194.
- Suwada K. (2016), „*At the end, the father works more and the mother stays home*” – *Polish and Swedish fathers and (un)achieved work-life balance*, [w:] I. Crespi, E. Ruspini (red.), *Balancing Work and Family in a Changing Society. The Fathers’ Perspective*, Palgrave Macmillan, s. 191–205.
- Suwada K. (2017a), *Men, Fathering and the Gender Trap. Sweden and Poland Compared*, Palgrave Macmillan.
- Suwada K. (2017b), *Mężczyźni, płeć, praca opiekuńcza*, „Przegląd Socjologiczny”, nr 66(2), s. 181–195.

- Suwada K. (2017c), *The naturalisation of a difference. The experience of fatherhood in Sweden and Poland*, „Studia Humanistyczne AGH”, nr 16(2), s. 141–155.
- Suwada K. (2021), *Ojcowie na urlopach rodzicielskich. Przekraczanie tradycyjnych ról płciowych w życiu rodzinnym w Polsce*, „Przegląd Socjologiczny”, nr 1(70), s. 111–130.
- Suwada K., Platin L. (2014), *On fatherhood, masculinities, and family policies in Poland and Sweden – A comparative study*, „Polish Sociological Review”, no. 4(188), s. 509–524.
- Szczepaniak M. (2010), *Libido dominandi. Męski habitus w świetle teorii socjologicznych*, „Nowa Krytyka”, <http://www.nowakrytyka.pl/spip.php?article328> (dostęp: 15.09.2015).
- Szczepaniak M. (2017), *Habitus żołnierski w literaturze i kulturze polskiej w kontekście Wielkiej Wojny*, Universitas, Kraków.
- Szukała W. (2019), *Męskość i fantazmat w prozie Javiera Mariása i Antonia Muñoz Moliny*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Śmieja W. (2016), *Hegemonia i trauma. Literatura wobec dominującej fikcji męskości*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Śmieja W. (2019), *Biopolityka męskości*, Wydawnictwo IBL, Warszawa.
- Śmieja W. (2023), *Nie/podległości i transformacje. Szkice o stuleciu męskiego niepokoju 1918–2018*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Śmietana M. (2006), *Ruchy społeczne mężczyzn na tle studiów nad męskością*, [w:] A. Lipowska-Teutsch (red.), *Mężczyźni na rzecz zmiany*, Towarzystwo Interwencji Kryzysowej, Kraków, s. 5–23.
- Śmietana M. (2011), „*Matczyński ojciec? Męskość i kobiecość w hiszpańskich rodzinach ojców gejów*”, [w:] K. Wojnicka, E. Ciaputa (red.), *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*, Impuls, Kraków, s. 139–160.
- Tomasik T., Śmieja W. (red.) (2019), *Retrotopie męskości*, „Czas Kultury”, nr 1(200).
- Warkocki B. (2007), *Tożsamość możliwa, czyli odmiany męskości w prozie Andrzeja Stasiuka*, [w:] *Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności*, Sic!, Warszawa.
- Warkocki B. (2016), *Rasowy kształt niemęskości. O „Pamiętniku Stefana Czarnieckiego” Witolda Gombrowicza*, „Autobiografia. Literatura. Kultura. Media”, 1(6), s. 97–112.
- Welenc M. (2018), *Coming out. Studia nad homoseksualną męskością*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk.
- Whitehead S. M., Barrett F. J. (2001), *The sociology of masculinity*, [w:] S. M. Whitehead, F. J. Barrett (red.), *The Masculinities Reader*, Polity Press, Cambridge.
- Wojnicka K. (2013), *Męskie ruchy społeczne we współczesnej Polsce: wybrane ustalenia i wnioski*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica”, nr 47, s. 87–103.
- Wojnicka K. (2015), *Men, masculinities and physical violence in contemporary Europe*, „Studia Humanistyczne AGH”, nr 14(2), s. 15–31.
- Wojnicka K. (2020), *Men, masculinities and migration processes*, [w:] L. Gottzen, U. Mellstrom, T. Sheffer (red.), *International Handbook of Masculinity Studies*, Routledge, London.
- Wojnicka K., Ciaputa E. (red.) (2011a), *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*, Impuls, Kraków.
- Wojnicka K., Ciaputa E. (2011b), *Wprowadzenie: refleksja naukowa nad społeczno-kulturowymi fenomenami męskości*, [w:] K. Wojnicka, E. Ciaputa (red.), *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*, Impuls, Kraków, s. 7–21.
- Wojnicka K., Kluczyńska U. (red.) (2015), *Men and masculinities in the European dimension*, „Studia Humanistyczne AGH”, nr 14(2).
- Wojnicka K., Nowicka M. (2022), *Understanding migrant masculinities through a spatially intersectional lens*, „Men and Masculinities”, no. 25(2), s. 232–251. <https://doi.org/10.1177/1097184X20986224>
- Wojnicka K., Pustułka P. (2017), *Migrant men in the nexus of space and (dis)empowerment*, „NORMA: International Journal for Masculinity Studies”, no. 12(2), s. 89–95.

- Wojnicka K., Struzik J. (2011), *Mężczyźni w działaniu. Problematyka męskich ruchów społecznych w Polsce*, [w:] *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*, Impuls, Kraków, s. 257–278.
- Wojnicka K., Zierkiewicz E. (2014), *Emocje w ruchach społecznych na przykładzie ruchów obrony praw ojców i Amazonek w Polsce*, „Studia Socjologiczne”, nr 4, s. 209–232.
- Wódz K., Klimczak J. (2017), *Przemiany męskości. Refleksja socjologiczna z badań nad społecznościami robotniczymi*, [w:] E. Bogdanowska-Jakubowska (red.), *Oblicza męskości/ Faces of masculinity*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Zierkiewicz E. (2012), *Zdrowie ma płeć! Analiza problemów zdrowotnych mężczyzn w prasie kobiecej*, „Nowiny Lekarskie”, nr 5(81), s. 472–484.
- Zierkiewicz E., Mazurek E. (2015), *Couples dealing with breast cancer: The role of husbands in supporting their wives*, „Studia Humanistyczne AGH”, nr 14(2), s. 95–116.